

De wereld van Immanuel Wallerstein

Willem Minderhout bespreekt: Immanuel Wallerstein, *Utopistics. Or, Historical Choices of the Twenty-First Century*. New York: The New Press, 1998.

Het huidige 'fin de siècle' leidt tot tegenstrijdige gevoelens en gedachten. Enerzijds lijkt het of het niet op kan. De AEX index stijgt tot ongekende hoogte, de consument consumeert als nooit tevoren, het ganse volk is tevreden en in de paradijselijke paarse coalitie slapen lam en leeuw in elanders armen.

Geen wonder dat Francis Fukuyama's idee van *Het einde van de Geschiedenis*¹ in goede aarde viel. De liberaal-democratische, universeel-homogene staat lijkt er, op wat achtergebleven gebieden na, bijna te zijn. Geen wonder dat klassieke politieke tegenstellingen ineenschrompelen tot verschil-

lende schakeringen paars. De grote ideologieën zijn dood verklaard omdat de daaruit voortvloeiende idealen grosso modo verwezenlijkt zijn. Verbeeldingskracht is uit, bestuurskracht is in, of, in de sarcastische woorden van Wöltgens: 'Hoe minder politiek, hoe beter.'² De reacties op het vertrek van Oskar Lafontaine zijn hier een mooie illustratie van.

'Einde van de Geschiedenis' of nieuw begin?

Anderzijds zijn er zwartkijkers die wijzen op donkere wolken die zich samenvakken om deze idylle te verstoren. Dit is ten dele een zaak van schaal: op wereldschaal is de tegenstelling tussen arm en rijk groter dan ooit. Maar ook in onze eigen samenleving zijn er steeds meer verontrustende signalen waar te nemen: een groeiende tweedeling, deels langs etnische grenzen; groeiende en steeds ongrijpbaarder wordende criminaliteit; het vluchtelingenprobleem, dat ook ons confronteert met de

minder idyllische 'toestand in de wereld'; een afkeer van de politiek; de grenzen van de groei die zich aandienen in de discussies rond files en *mainports*; de gevolgen van de toenemende informatisering, die, naast gevoelens van euforie, gevoelens van onzekerheid met zich meebrengt, etc.

Politici geven steeds vaker signalen af dat ze niet zozeer niets meer willen, maar dat ze niet zo veel meer kunnen. Oplossingen, of het nu om milieu of vluchtelingen gaat, moeten uit 'Europa' komen. Verschijnselen als denivelering en flexibilisering van de arbeid heten 'onvermijdelijk' door 'globalisering'. Uitbarstingen van nationalistische 'megalothymia' (Fukuyama) op de Balkan, in Indonesië en elders zijn echter moeilijk te verzoenen met de idee van 'Het Einde van de Geschiedenis'.

Nu kan dit laatste als een tijdelijke en lokale aberratie worden gezien. Globalisering (en daarmee samenhangend 'informatisering') kan als een 'aspect' van de

B O E K E N

'universeel-homogene staat' worden opgevat, maar er kan ook iets anders aan de hand zijn. Iemand als Manuel Castells, bijvoorbeeld, ziet in dit soort zaken symptomen van een radicale verandering van de mondiale productieverhoudingen. De 'Informational Society' dient zich aan en het bijkomende transformatieproces zal even turbulent en ingrijpend zijn als de Industriële Revolutie, zo niet ingrijpender. Deze these werkt Castells uit op een wijze die veel 'ex-marxisten met heimwee' zal plezieren: drie vuistdikke delen waarin de wereld als *Gesamtprozess* wordt geanalyseerd.³ Castells is een socioloog van Spaanse origine, die thans in de VS resideert. In de jaren zeventig verkeerde hij, hoewel hij minder schematisch en dogmatisch was en zeker is, in de kringen van Althusser en Poulantzas. Met hem gaat het momenteel aanmerkelijk beter dan met beide andere heren, die met (of aan) hun denkbeelden ten onder gingen. Hij is sinds het verschijnen van zijn trilogie een gevierd goeroe in universitaire kringen en bij *captains of industry* die zich buigen over het strategisch beleid op de lange termijn.

Globalisering: nieuw fenomeen?

In de huidige discussie over globalisering lijkt het alsof het hier gaat om een volslagen nieuw fenomeen. Er wordt dan voorbij gegaan aan het feit dat de kapitalistische productiewijze zich nimmer tot de grenzen van een natie-staat heeft beperkt. In zijn analyse van de *Informational Society* sluit Castells in dat opzicht naadloos aan bij het werk van Immanuel Wallerstein, die zijn leven heeft gewijd

aan het analyseren van het kapitalisme als 'modern wereldsysteem'.⁴ Vreemd genoeg noemt Castells hem slechts in één, vrij obligate, voetnoot⁵.

Wallerstein is hoogleraar sociologie aan de universiteit van Binghamton (New York), waar hij het, naar zijn grote voorbeeld vernoemde, Fernand Braudel Instituut leidt.

In Wallerstein's analyse is het kapitalisme, vanaf zijn ontstaan in de vijftiende eeuw, altijd al *global* geweest, zij het dat de kapitalistische wereld in eerste instantie tot Europa beperkt was en er tot het midden van de twintigste eeuw nog gebieden bestonden die zich volledig buiten dit systeem bevonden.⁶ Het kapitalistisch wereldsysteem definieert hij, in navolging van Marx, als een systeem gericht op de eindeloze accumulatie van kapitaal, waarbij vrijwel alles op den duur in koopwaar wordt omgezet. Wallerstein onderkent ingrijpende structurele veranderingen in dit wereldsysteem, die zich juist in de huidige tijd doorzetten. Hij voorziet zelfs binnen afzienbare tijd de ondergang van het huidige – en de komst van een volledig nieuw wereldsysteem of-systemen. Hij heeft zijn ideeën kort en bondig samengevat in *Utopistics*. Men zou dit werk kunnen opvatten als een actualisering van *Historisch Kapitalisme*⁷, zij het dat hij zich in *Utopistics* veel nadrukkelijker met een agenda voor de toekomst bezighoudt.

Wallerstein's smalle marges

Als er al sprake is van verschillen tussen Castells en Wallerstein, dan liggen die in de opvattingen over de rol en de mogelijkheden van

politiek handelen in de, door beiden onderkende, huidige transitieperiode naar een nog onbekende maatschappijformatie.

Castells verzucht aan het einde van zijn betoog dat het verstandig is Marx' 'Elfde These bij Feuerbach' maar weer om te draaien. Filosofen moeten de wereld eerst interpreteren, voordat ze aan het veranderen slaan.⁸

Wallerstein, daarentegen, ziet juist op het huidige historische breukvlak kansen voor bewust politiek handelen: '...when systems are functioning normally, structural determinism outweighs individual and group free will. But in times of crisis and transition, the free will factor becomes central.'⁹

Wallerstein neemt ook afstand van de grote vertogen. Geen Utopieën meer, maar 'Utopistics': 'the sober, rational, and realistic evaluation of human social systems, the constraints on what they can be, and the zones open to human creativity. Not the face of the perfect (and inevitable) future, but the face of an alternative, credibly better, and historically possible (but far from certain) future. (...) Utopistics is about reconciling what we learn from science, morality and politics about what our goals should be (...)'¹⁰

Het (noodzakelijke) failliet van Utopia

In het eerste hoofdstuk van 'Utopistics' beschrijft Wallerstein de pervertering van de diverse revolutionaire utopieën, met name de Franse – en Russische Revolutie, en de verschrikkingen die deze te weeg brachten.

Hij gaat vooral in op de (voormalige) socialistische staten. Van-

B O E K E N

uit zijn opvatting dat deze staten moesten functioneren (op straffe van ondergang) binnen het kapitalistische wereldsysteem, kunnen deze staten nooit 'socialistisch' geweest zijn, c.q. er een andere logica dan onbegrensde kapitaal accumulatie en 'commercialisering' op na hebben kunnen houden. Op grond hiervan verwijst hij ook de opvatting naar de prullenbak dat er onder de ruwe stalinistische bolster nog wel ergens een blanke socialistische pit te vinden zou zijn geweest. Deze opvatting is niet nieuw en ook Castells spreekt van 'statisme', als een bijzondere vorm van kapitalisme.¹¹ Wallerstein ziet echter wel degelijk ook als positief te waarderen gevolgen van deze revoluties doorsijpelen binnen het 'wereld systeem'.

Na de Franse Revolutie, en definitief na de revolutie van 1848, werd de gedachte gemeengoed dat politieke veranderingen 'normaal' waren en geen afwijkingen binnen een statische wereld. Dat gold ook voor de gedachte dat soevereiniteit gebaseerd moet zijn op de volkswil en niet op de wil van een vorst of een aristocratie en, tot slot, dat de bewoners van een staat geen onderdanen zijn, maar een natie vormen. Deze drie veronderstellingen ziet Wallerstein als de bouwstenen van de liberale ideologie. In reactie hierop werden de aanhangers van het *ancien régime* gedwongen een conservatieve ideologie te formuleren.

Als effect van de Russische Revolutie noemt Wallerstein de opkomst van de verzorgingsstaat in de Westerse landen als de resultante van een succesvolle strategie om revolutionaire uitbarstingen te voorkomen. De Sovjet-Unie ver-

schoof daarop haar aandacht naar de Derde Wereld, waar zij een aanmerkelijk grotere populariteit genoot. (Het Sovjet anti-imperialisme ziet Wallerstein, in een interview met Bart Tromp, als een definitief afscheid van de droom van een proletarische revolutie in West-Europa)¹². Deze populariteit was gebaseerd op de indruk dat Rusland, als niet-Westerse natie, op eigen kracht was doorgedrongen tot de geïndustrialiseerde wereld. De Russische Revolutie transporteerde in feite het negentiende eeuwse liberale programma naar de rest van de wereld en dit vertaalde zich in het streven naar dekolonisatie, zelfbeschikking en economische ontwikkeling.

Ook de revoluties van '68 hebben volgens Wallerstein lange termijn effecten teweeg gebracht. Hij noemt hierbij de herformulering van conservatisme en radicalisme als alternatieven voor – in plaats van varianten op – de tot dat moment dominante liberale ideologie. Het neo-conservatisme herontdekte de oude waarden van de traditionele samenleving waarin kerk, gezin en gezag centraal stonden in combinatie met een hyperliberaal, tegen de staat, vooral de verzorgingsstaat, gericht denken. Het radicalisme wordt volgens Wallerstein niet zozeer verpersoonlijkt door de diverse sociaal democratische of socialistische partijen of stromingen, zelfs niet door de directe erfgenamen van '68. Die zijn allemaal deel geworden van het liberale centrum. Als radicaal element noemt hij de groeiende groep die zich afkeert van de staat. De niet-stemmers, die alle

vertrouwen en hoop hebben laten varen. Deze afkeer van de staat leidt tot een sluipende legitimiteitscrisis van het huidige systeem.

De ondergang van het huidige wereldsysteem

In de onderbouwing van zijn these dat het huidige wereldsysteem ten einde loopt poneert Wallerstein een aantal grenzen die volgens hem op afzienbare tijd bereikt zullen worden.

De eerste grens is in feite de klassiek marxistische 'tendentiele daling van de gemiddelde winstvoet' onder de druk van de concurrentie en de daaruit voortvloeiende neiging van individuele ondernemingen om loonkosten te reduceren. Dit leidt voor het systeem als geheel tot immer dreigende onderconsumptie crises.

Als tweede grens onderkent Wallerstein de 'fiscale crisis van de staat'. Met deze crisis doelt hij op het verschijnsel dat burger en bedrijfsleven steeds meer voorzieningen en diensten van de staat eisen, maar minder en minder bereid zij om daarvoor te betalen.

De derde grens is de uitputting van de natuurlijke hulpbronnen, als gevolg van het feit dat milieuschade buiten de kostensfeer lag en grotendeels nog ligt.

Wallerstein ziet in dit alles de rationale wortels van de huidige neo-liberale ideologie, die immers gericht is op het terugdringen van de onderhandelingspositie van werknemers, het vermindere van staatsuitgaven en niet bijzonder positief staat tegenover het internaliseren van milieukosten.

De opkomst van de mafia

De staat verliest, aangevallen door

B O E K E N

liberalen en conservatieven, genegeerd door de 'global workforce', meer en meer haar legitimiteit en daarmee haar macht.

Omgekeerd evenredig winnen mafia-achtige organisaties, gedefinieerd als organisaties die omvangrijke winsten realiseren door wetten te negeren, belastingen te ontduiken en niet terugdeinzen voor afpersing, omkoping en gebruik van geweld, aan kracht. Wallerstein onderkent een groeiende vervlechting van verzwakte en gedemoraliseerde staten met 'de mafia', waardoor de legitimiteitscrisis nog wordt versterkt.

Deze vicieuze cirkel wordt nog aangewakkerd doordat burgers, die hun vertrouwen verliezen in collectieve staats arrangementen vatbaar worden voor de voordelen van vormen van cliëntelisme, die de mafia-achtige organisaties bieden.

Groeiende criminaliteit op haar beurt leidt weer tot een wereldwijde neiging van burgers om zich daar op eigen kracht tegen te beschermen. Ook hier ontstaat een vicieuze cirkel: een voortdurende verharding van de criminaliteit en de criminaliteitsbestrijding, een versterking van de fiscale crisis, omdat de burger zijn eigen boontjes gaat doppen en een vervaging van de grens tussen de crimineel en zijn bestrijder.

Etnische conflicten

Wallerstein ziet de huidige etnische conflicten niet als relictten uit de steentijd, maar als producten van het moderne wereldsysteem en wel een zoveelste symptoom van de crisis van de staat. Het negentiende eeuwse Europese nationalisme en het twintigste eeuwse

nationalisme van de anti koloniale bevrijdingsbewegingen was optimistisch, geïnspireerd door de liberale toekomstverwachtingen en gericht op de (vorming van een) staat. Het huidige nationalisme is wanhopig, destructief en gericht op een mythisch verleden. De huidige etnische conflicten kennen daardoor geen 'oplossing' buiten etnische 'zuiveringen', vandaar dat ze zo bloedig en langdurig zijn.

Bovendien ontbreekt momenteel een hegemoniale macht (of machten) die aan dit soort conflicten een eind kan maken. (De recente geschiedenis van voormalig Joegoslavië lijkt hiermee, zij het met pijn en moeite, in tegenspraak.)

Wallerstein voorziet ('undoubtedly') een naderende opwaartse 'lange golf' (Kondratieff A-fase) die nieuwe kansen biedt voor investeringen en kapitaal accumulatie. In deze fase verwacht hij een hevige (economische) strijd om de hegemonie tussen de vs, Europa en Japan. Deze strijd zal zich echter afspelen in een wereld waar de polarisatie tussen arm en rijk verder toeneemt en waarin grote gebieden radicaal willen breken met het kapitalistisch wereldsysteem en hun heil zoeken in vormen van religieuze fundamentalisme. De schade die deze gebieden kunnen toebrengen is groot door de 'democratisering van de bewapening'. Kleinere staten en zelfs 'niet gouvernementele organisaties' kunnen steeds makkelijker over steeds gevaarlijker (bacteriologische en chemische) wapens beschikken.

De toenemende migratie van de randen van het wereldsysteem

naar de kern betreft tevens deze kern direct bij het hele conflict. De westerse landen zijn steeds minder geneigd om migranten toe te laten, laat staan als volwaardige burgers te accepteren. Dit zal weer leiden tot een versterking van etnische conflicten en religieus fundamentalisme.

Wat te doen?

Wallerstein geeft toe dat hij geen 'pretty picture' schetst van wat de toekomst de komende vijftig jaar te bieden heeft en dat hij geen idee heeft waar dit alles toe zal leiden. Een pijnlijke bevalling zonder rugpenrik, kortom. Juist dit ontbreken van een 'determinerend kader' geeft echter ruimte aan bewust politiek handelen: 'utopistics'. We moeten onszelf weer de vraag durven stellen in wat voor wereld we willen leven en hoe we daar willen komen.

Wallerstein propageert een revitalisering van de liberale belofte van vrijheid en voorspoed voor iedereen in een democratische, egalitaire en 'duurzame' context.

Hij weigert een blauwdruk te geven, maar een radicaal einde aan de eindeloze kapitaal accumulatie is in zijn visie het *sine qua non* om tot een meer egalitaire samenleving te komen.

Deze samenleving op 'non-profit' basis moet gereguleerd worden door de markt, maar dat moet wel een volledig vrije en transparante markt zijn, die niet, zoals de huidige wereldmarkt, door monopolistische concurrentie wordt gedomineerd. Ook hier toont hij zich een trouw leerling van Braudel, die een strikt onderscheid maakte tussen markteconomie en kapitalisme.

B O E K E N

Een 'Nomenklatoera' zou in een dergelijke non profit samenleving niets te zoeken hebben, al zal er wel een zekere mate van 'staat' overblijven. Moderne elektronische communicatiemiddelen kunnen invloed op en participatie in het besluitvormingsproces democratiseren, waardoor de betrokkenheid weer toe kan nemen.

Commentaar

Joop den Uyl schreef ooit over Wallerstein: 'Wallerstein lezen is een verademing na alle broddelaars, detaillisten, monetaristen, keynesianen en andere vechters op de vierkante centimeter. Wallerstein opereert op de vierkante mijl.'

Met een flauwe woordspeling zou men kunnen zeggen dat Wallerstein inderdaad geen broddelaar, maar een 'Braudel'-aar is. Net als zijn leermeester is hij een briljant historicus, die in zijn analyse van lange termijn structuren en middellange termijn conjuncturen als determinanten voor (met name politieke) 'evenementen' aan de oppervlakte, normaal gesproken weinig ruimte voor bewust menselijk handelen in zijn theoretisch concept toelaat.

Zijn analyse van de huidige tegenspraken in het systeem is geheel in lijn met die aanpak. Juist daardoor ben ik niet overtuigd door zijn bewering dat het wereldsysteem thans zijn historische eindpunt heeft bereikt. Ik word persoonlijk altijd wat kregelig als iemand het einde der tijden aanzegt, zelfs als daarbij een opgaande Kondratieff-beweging ten bewijze wordt aangevoerd.

Ik kan met name de desillusie en wanhoop van de 'global work-

force' niet rijmen met de tegelijkertijd door Wallerstein opgevoerde permanente stijging van de onderhandelingskracht. Kan je wel iets als een 'wil' toeschrijven aan een 'global workforce' of 'the privileged classes' die hun rol als amorfe grootheden in een analyse van het wereldsysteem overstijgt?

Een opvallend gemis in Wallerstein's betoog vind ik de vrijwel volledige afwezigheid van de rol van de nieuwe technologie. Nieuwe technologie (informatie- en telecommunicatie technologie en biotechnologie) staat in het betoog van Castells juist centraal als doodgraver van de huidige en structurerend principe van de komende maatschappijformatie, de 'networked -' of 'informational society'. Volgens Castells zal deze enerzijds de liberale droom verwezenlijken voor allen die 'connected' zijn, maar anderzijds een enorme groep vrijwel volledig overbodig maken en uitsluiten. Wellicht vloeit deze afwezigheid voort uit Wallerstein's overtuiging (in navolging van Marx) dat het kapitalisme de technologische vooruitgang bepaalt, in plaats van andersom.

Sterk vind ik zijn schets van de vicieuze cirkels waarin de huidige natie-staat terecht is gekomen. Tot slot kan men constateren dat Wallerstein's utopia (als ik dat woord nog een keer mag gebruiken) niet veel afwijkt van de wereld aan het einde der geschiedenis zoals Fukuyama die schetst: de idealen van de Franse Revolutie, maar dan voor iedereen verwezenlijkt. Volgens Wallerstein moet daar echter nog een *Große Kladderadatsch* aan voorafgaan om de angel, de oneindige accumulatie om de accumula-

tie, uit het wereldsysteem te trekken.

Een samenvatting van 'het wereldgebeuren' in negentig pagina's kan niet anders dan schematisch zijn. Een weergave van zo'n samenvatting kan dit schematisme alleen nog maar versterken. Wil de linkse beweging, ook de Nederlandse, echter meer zijn dan een verguldsel van de neo-liberale pil, dan zal ze zich echter over deze onderwerpen moeten buigen. De agenda voor zo'n debat vinden we in *Utopistics*.¹³

WILLEM MINDERHOUT
als business consultant werkzaam bij
Origin Nederland en lid van het
afdelingsbestuur van de PvdA
Den Haag

NOTEN

- Francis Fukuyama, *Het Einde van de Geschiedenis en de laatste Mens*. Amsterdam: Contact, 1992.
- Thijs Wöltgens, *De Nee-zeggens*. Amsterdam: Prometheus 1996, p. 136
- Manuel Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I, II & III. Oxford/Malden: Blackwell, 1998.
- Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*. Vol. I, II, III. New York: Academic Press, 1974, 1980, 1988.
- Castells, Vol. I, p. 93.
- Voor een korte en heldere introductie in de denkbeelden van Wallerstein zie: 'Immanuel Wallerstein. Van kapitalisme naar socialisme.' In: Bart Tromp, *Het falen der nieuwlichters*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1981.
- Wallerstein, *Historisch Kapitalisme*. Weesp: Heureka, 1984.
- Castells Vol III, p. 358.
- Wallerstein, *Utopistics*, p. 64.
- Wallerstein, *Utopistics*, p. 1-2.
- Castells, Vol. III, p. 4-69.
- Het systeem kraakt*, Groene Amsterdammer, 3-12-1997 (www.groene.nl/1997/49/bt_wallerstein.html)
- Het Fernand Braudel Center heeft een zeer informatieve site op internet: <http://www.binghamton.edu/fbc/>